

Відгук
офіційного опонента на докторську дисертацію
Кащука Олександра Ярославовича
“Монотелітетство у Візантії VII століття: доктрина,
політика та ідеологія влади”,
представлену до захисту на предмет здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія

Візантійська церковна історія у вимірі духовно-світоглядних засад, сформованих й утверджених християнським віровченням і халкидонською догматичною домінантою з одного боку, “підкорегованих” в “Христологічному питанні” базовими монофізитськими постулатами константинопольського архімандрита Свтихія й утверджених ще 449 р. на II Сфеському “розбійному” соборі за сприяння Александрійського патріарха Діоскора – з іншого, в Ранньосередньовічну епоху відображає гостре доктринальне протистояння між декількома релігійними течіями, які претендували на теологічну ортодоксію та клерикальну (ієрархічну) зверхність.

Після аріанства, несторіанства, свтихіанства, - монофелітетство VII ст. стало новою спробою на компромісних засадах – між халкидонітами й монофізитами – “відредагувати” чи “скорегувати” стрижневе (з точки зору богословських канонічних констатацій) “Христологічне питання” в руслі “синтезних” метафізичних міркувань. Однак, списком Фасиса Кир та його послідовники виявились неспроможні переконливо визначити природу сутнісних “складових” (трансцендентних “ознак”) Боголюдини на рівні іпостасних проявів, з належним обґрунтуванням цього догматичного “феномену”, осмиєленого крізь призму антропологічного усвідомлення всеосяжності сакрального акту творення, здійсненого Богом-Словом.

Крім того, “уніфікаційне” тлумачення монофелітетством таких умозорових категорій (ментальних абстракцій) як “дії”, “енергії” й “воля”, що мали органічно вписатись у “тринітарну” проблему, на практиці не відіграли в православному ромейському соціумі очікуваної об’єднуючої ролі. Разом з

тим, на відміну від богословських витоків і передумов, зокрема, “унійних” устремлінь патріарха Сергія I, згадуваних преп. Максимом Сповідником в суперечці з Константинопольським патріархом Пірром (останній звинувачував у проповіді даного “гріховного відступу” вчителя преподобного – Св. Софронія Єрусалимського), в суто історичному контексті поява монофелітського руху – це один з наслідків “відпадиння” від Східної Римської імперії низки східних провінцій, охоплених “монофізитськими ідеями” й “духом політичного сепаратизму”.

Другим, не менш важливим чинником формування монофелітства стала відома релігійна політика імператора Іраклія, коронованого тим самим Константинопольським патріархом Сергієм – другом, помічником, радником василевса. Іраклій мав намір запровадити унію на підставі вчення про моноенергізм, невдовзі трансформоване в монофелітство. Відповідний едикт – “Ектесис”, де монофелітство проголошувалося в якості офіційного віросповідання, був підписаний імператором 638 р., хоча документ (закон) вступав у пряме протиріччя з декількома основоположними євангельськими висловами Христа (Лк.22, 42; Ін. 6, 38).

Як відомо, процес радикалізації внутрішньоцерковного догматичного протистояння, за підтримки Макарія Антіохійського, не припинився й після запровадження наступним василевсом ромеїв – Константою, “Типосу”, котрий забороняв будь-які суперечки з приводу числа воль або дій Спасителя. Лише рішення VI Вселенського собору поклали край “зухвалій” монофелітській теології: її визнали єрессю. Означеній проблематиці й присвячена докторська дисертація О. Я. Кацука.

В контексті вищезазначеного доречно відзначити безумовну актуальність та своєчасність обраної автором теми наукового дослідження. Так само переконливою аргументацією позначені мета і завдання роботи; не меншою ретельністю та високим рівнем аналітичності характеризуються візії й реценсії дисертанта, орієнтовані на висвітлення кола питань, пов’язаних з політико-богословськими реаліями й мотиваціями появи монофелітського

світоглядного концепту, котрий найбільш виразних, “архетипних” рис набув за часів правління Іраклія, відігравши роль дієвого доктринального чинника, що спонукав до об’єднання частини Вірменської Церкви, сирських яковитів, александрійських монофізитів тощо. Крім того, в межах ретроспективного аналізу, з відповідними інтерпретаційними складовими, О. Я. Кащук послідовно розглядає верифікаційні аспекти і тенденції, які визначають загальну – з достатньо широким діапазоном – методологічну симптоматику дисертації.

Позитивної оцінки заслуговує використаний автором дослідницький інструментарій, майстерно розгорнутий на тлі подієвої фактології, джерельного нарративу й історіографічної концептуальності, з урахуванням наукових позицій провідних сучасних фахівців і, разом з тим, вагомого суспільно-політичного, морально-етичного, полемічного та “конфесійного” контексту епохи, “розчленованої” на соціальні “кластери” тогочасними імперськими ідеологемами й ціннісними орієнтирами релігійної ідентичності індивідууму чи спільноти. Імпонують висунуті дисертагентом на розгляд питання; водночас вони органічно моделюють практичну значимість роботи та визначають подальші перспективи декларованої розробки проблеми в окресленому автором адитивному руслі.

Природно, комплексний аналіз будь-якої багатовекторної наукової проблеми передбачає залучення широкого спектру фактології, аналітики та виважених концептуальних узагальнень. О.Я. Кащук у своїй роботі не залишив поза увагою: вивчення теоретичних аспектів і практичної специфіки як монофелітського руху, так і його постулативного “передтечі” – моноенергізму (на рівні виявлення спільної “засадничої” симптоматики й існуючих полемічних розбіжностей з канонами Халкидону); визначення базових складових, котрі вплинули на еволюцію полеміки між монофелітами і халкидонітами на тлі напруги між папством і Константинопольським патріархатом; розгляд діяльності преп. Максима Сповідника в ролі теологічного “медіатора”, покликаного заохотити Римську курію, просякнуту

паноцезаризмом, підтримати позицію діофелітів; висвітлення особливостей церковно-релігійної політики династії Іраклідів, які керували ромейською Імперією впродовж VII ст.

Дисертант подав резюмуючий аналіз впливу згадуваної вище полеміки на взаємини Візантії із Заходом, а також – характеристику магістральних організаційних заходів, спрямованих на реалізацію прийнятих василевсами едиктів доктринально-регламентаційного змісту і конкретизував значення імперської релігійної політики для патріархату й соціуму.

Так само імпонує те, що О. Я. Кацук не залишив поза комплексним аналізом низку складних питань, які стосуються визначення характерних рис політичного розвитку Східної Римської імперії за Іраклія та його наступників. На сутнісному рівні дослідник розглядає: догматичну специфіку самоусвідомленості вірянина, що розвинулась на ґрунті варіативності сповідування віри; визначає причини та наслідки зіткнення ідеологій влади і протистояння ідентичностей; чітко виокремлює стрижневі напрямки та аргументаційні переваги і діофелітської, і монофелітської тактики, враховуючи маніпуляційні “прийоми” й непослідовність системи доказів останньої; вдало відтворює кульмінаційні моменти історичних реалій, що вивчаються; висвітлює вигоки монофелітства в політико-богословському ракурсі, акцентуючи увагу на низці ідеологічних аспектів; панорамно аналізує православний концепт влади в Імперії та його реєнцію в суспільній свідомості; виділяє і фіксує повноваження василевса в інституті Церкви з точки зору усталених еклезіальних прерогатив.

Не менш важливою заслугою дисертанта стало суттєве переосмислення деяких, поширених у фаховій літературі стереотипів щодо підходів та поглядів на феномен візантійського монофелітства. Автор, крім того, послідовно розглянув та переконливо проінтерпретував ряд визначальних фактів і тенденцій: сретизм Папи Гонорія I; початок ісламської інвазії на християнський світ; “реабілітаційні” заходи Римського первосвященника Іоанна IV; антимонифелітську позицію понтифіка Мартіна I; суд над преп.

Максимом Сповідником; наслідки Латеранського собору 649 р.; ухвали VI Вселенського собору; дискусійні питання Трулльського (“П’ято-Шостого”) собору 691-692 рр. Разом з тим, О. Я. Кащук доказово обґрунтував позитивне значення рішень Третього собору в Константинополі 680-681 рр.

Достатньо переконливою аргументацією відзначені міркування автора, які стосуються процесу формування нехалкидонської ідентичності, зокрема, монофізитського віровчення, з проєкцією на пошук владними колами Імперії (світськими та клерикальними) компромісу, який би уможливив спільну християнську самоідентифікацію. Дисертант виважено, із залученням значного інформаційного пласту, що зберігається в автентичних джерелах епохи, оцінює політичні, дипломатичні, владні, релігійні, зрештою – династійні інтереси візантійських василевсів, державницька діяльність яких витікала з ідеї сакралізованого автократизму.

Дисертація підготовлена автором з використанням широкої джерельної бази, основу якої склали: акти Вселенських соборів та синодів, корпус юридично-правових пам’яток, хронографи, пласт імператорської (“канцелярної”) документації, теологічні трактати й патристичні опуси, полемічні твори (в першу чергу – преп. Максима Сповідника), агіографічна література, церковні настанови. Особливе місце в інформаційному полі – на рівні історичної ретроспекції, О.Я. Кащук надає епістолярній спадщині – листуванню василевсів, східних патріархів, Римських понтифіків, ченців-пустельників, а також – історичним хронікам, де міститься необхідний паратив.

Автор добре, на високому фаховому рівні ознайомлений з доробком як зарубіжної (переважно англо-американської історіографії ХХ ст., так і сучасною (початок ХХІ ст.) українською історіографією. Все це надало необхідне підґрунтя для серйозної, переконливої наукової аргументації зроблених у дослідженні фактологічних узагальнень і резюмуючих висновків, та обґрунтування положень теоретичного характеру.

Достатньо великий список використаних джерел та літератури, посилання на них у тексті при розкритті головних положень докторської дисертації, дозволяють переконатись у виваженості, достовірності й об'єктивності висунутих дослідником постулатів, котрі цілеспрямовано відображають історичні явища, полеміки, процеси і тенденції, що аналізуються. Цей аспект, без сумніву, свідчить про ретельність, сумлінність та об'ємну конітку роботу автора, який шляхом аналізу, зіставлення, порівняння, реконструкції і ретроспекції розкриває сутнісні основи, мотиваційне підґрунтя й рушійні сили монофелітства, - в межах його феноменологічного прояву на історичній арені.

Дисертаційна робота О. Я. Кацука написана хорошим науковим стилем, зміст викладено чітко, логічно, послідовно. Структура дослідження продумана й узгоджена. Так само необхідно відзначити, що наприкінці кожного розділу автором робляться виважені висновки, які вдало підсумовують викладений матеріал в усій аналітичній повноті. В тексті дисертант об'єктивно й доказово вирішує сформульовані у Вступі завдання, розкриваючи широкий і складний комплекс задекларованих питань. Не менш переконливо виглядають резюмуючі положення, винесені у Висновки роботи.

Поряд із зазначеними вище констатаціями, вважаємо за необхідне зробити й певні зауваження, та вказати на низку недоліків, врахування яких може сприяти підвищенню рівня подальшої науково-дослідної роботи О. Я. Кацука з означеної проблематики.

По-перше, на наш погляд, **дослідницьке завдання** “*відібрати джерела та критичну (?) літературу*” (с.14), - не є прямим дисертаційним завданням; це – необхідна (і обов'язкова) попередня умова для наступної реалізації мети наукового дослідження. Не зовсім коректно сформульовано дисертантом третє завдання – “*визначити складові аспекти*” (с.15); словосполучення “*складові аспекти*” несе дисонансне смислове навантаження.

По-друге, **Предмет** дослідження (с.15) має відображати тему дисертації, зафіксовану в назві. Проте, у дисертанта спостерігається часткова

термінологічно-понятійна розбіжність: “соціогуманітарний аспект” у своєму змістовому (сенсному) наповненні не ототожнюється з “ідеологією влади” в трисдиній “моделі” авторського підходу. На наш погляд, у формулюванні назв деяких розділів та підрозділів роботи автор використав дефініції, позначені модерно-публіцистичним “ухилом” й долею нафосності, що певною мірою нівелює академізм дослідницької проблематики репрезентованого дисертаційного тексту. Прикладом може слугувати Розділ III: “Моноенергійська кампанія як виклик” (с.75); “Палестинське монашество як фортеця”(с.76); “Рішуча реакція Максима” (с.108); “Екстезіє як реакція” (с.116).

По-третє, огляд тематичної історіографії (у доволі стислому і побіжному авторському викладі) викликає низку запитань. Зокрема, дисертант безапеляційно зазначає, що “монотелітетство та реакція на нього не викликали належних зацікавлень в наукових дослідженнях аж до XX ст.” (с.19). Автор чомусь повністю ігнорує історіографію XIX ст. Крім західних класиків – Ф. Шаффа (“Історія Християнської Церкви” у 8-ми томах), Дж. Робертсона (“Історія Християнської Церкви” у 2-х томах), Л. Дюшена (“Історія Давньої Церкви”), не вступаючи в полеміку, - дослідницькою увагою оминається практично вся дореволюційна російська історіографія, хоча професура чотирьох потужних богословських академій (особливо – Санкт-Петербурзької та Київської), достатньо активно, на концептуальному рівні, вивчала особливості розгалуженого візантійського богослов’я доби Вселенських соборів.

До прикладу можна згадати фундаментальні праці академіка В.Г. Васильєвського (“Груди з історії Візантії” у 4-х томах), Л. І. Пісарєва (“Нариси історії християнського віровчення патристичного періоду”), А.П. Лебєдєва (“Вселенські собори VI, VII та VIII віків”), де істориками Церкви розглядається і монофелітська тематика. Дисертант в історіографічному контексті навіть не згадує (і не характеризує) книги тих самих В.В. Болотова,

А.В. Карташева, Ф. І. Успенського й Ю.А. Кулаковського, які фігурують у Списку використаної літератури.

Без бажаних пояснень ігнорування також зазнали ґрунтовні наукові доробки прот. Г. Флоровського (“Східні Отці V-VIII ст.”), А.І. Брілліантова (“Лекції з історії Древньої Церкви”), І.І. Соколова (“Лекції з історії Греко-Східної Церкви” у 2-х томах), М. Е. Поснова (“Історія Християнської Церкви ...”), М.М. Тальберга (“Історія Християнської Церкви” у 2-х частинах), хоча ці вчені тою чи іншою мірою висвітлювали історію монофелітського руху. Студії, присвячені преп. Максиму Сповіднику, крім двотомника С.Л. Сніфановича, в російській дореволюційній історіографії парохують майже два десятки видань, а публікації по монофелітству в цілому – вдвічі більше.

У XX ст. російська радянська та “емігрантська” історіографія по темі представлена іменами А.П. Каждана (4 статті про монофелітство), В.М. Лосського (“Нарис містичного богослов’я Східної Церкви”; “Догматичне богослов’я”), парешті – прот. Іоанна Мейсндорфа. У двох його класичних монографіях – “Візантійське богослов’я. Історичні напрямки та віровчення” й “Ісус Христос у східнохристиянському богослов’ї”, міститься розгорнута характеристика монофелітської теології.

З сучасних російських дослідників, які аналізують феномен монофелітства в різних площинах (проявах) та ракурсах – історичному, богословському, культурному, гуманітарному, політичному, соціальному, світоглядно-ментальному, - дисертантові варто би було згадати роботи В. М. Лур’є (“Історія візантійської філософії”), В.Л. Задворного (“Твори Римських понтифіків I-IX віків”), відомого учня отця Іоанна Мейсндорфа – О.Л. Дворкіна (“Нариси з історії Вселенської Православної Церкви”). Це – ґрунтовні твори європейського рівня, які стали новим словом в історичній науці та перекладені багатьма мовами.

На увагу і характеристику (позитивну чи негативну) заслуговують статті й монографії П.В. Пігулевської (“Сирійська середньовічна історіографія”) – відомого науковця, авторитетної дослідниці середньовічних сирійських

писемних пам'яток, О.Р. Бородіна (Церковно-політична боротьба у Візантії і “справа” Папи Римського Мартіна I // ВВ, 1991-1992. Т.52-53.), Р. Verghese (The Monothelite Controversy – a Historical Survey // The Greek Orthodox Theological Review, 1969. № 13.). Отже, наявний однобічний підхід, на наш розсуд, демонструє певну авторську заангажованість та вибірковість в царині фахових публікацій. Натомість, дисертант мав би продемонструвати наукову акрибію – “без гніву й пристрасі” піддати аналізу стан розробки монофелітської тематики провідними російськими істориками та богословами.

По-четверте, соціогуманітарна складова порівняно слабо висвітлена в роботі; аналітичні судження та міркування дисертанта у низці випадків мають здебільшого політологічну (з елементами соціологічних узагальнень), а не релігійно-історичну основу; суто історичний подієвий сегмент, у першу чергу – в розділах IV та V, з нашої точки зору відіграє другорядну роль і залишається в якості “супутнього” тла.

По-п'яте, у Висновках автор підкреслює, що “пентархійна свідомість східного християнства ... великою мірою *визначила подальший хід світової історії*” (с.298). Вважасмо таку авторську гіперболізацію “пентархійної свідомості” недоречною і нгучною, оскільки вона жодним чином не вплинула, наприклад, на духовно-релігійну свідомість держав, народів і цивілізацій Азійського континенту.

Однак, незважаючи на висловлені зауваження та побажання, можна стверджувати, що дисертаційна робота О.Я. Кацука є самостійним, оригінальним, зрілим, комплексним, завершеним дослідженням, яке не має прямих аналогів в українській історичній науці. Вона виконана на обширному фактологічному матеріалі й відповідних писемних джерелах. Викладені в ній результати розкривають актуальні, важливі та недостатньо вивчені на сьогодні історичні події, пов'язані з багатовимірними й доктринально розмежованими (у вимірі православної догматичної ортодоксії) церковно-релігійними течіями,

поширеними на теренах Східної Римської імперії за часів врядування династії Іраклідів.

Дослідження О. Я. Кащука “Монотелітетство у Візантії VII століття: доктрина, політика та ідеологія влади” підготовлене на високому науковому, методологічному і теоретичному рівні. Воно відповідає вимогам “Порядку присудження наукових ступенів”, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07. 2013 р. за № 567, а її автор Кащук Олександр Ярославович заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія.

Офіційний опонент
доктор історичних наук, доцент
кафедри історії стародавнього світу,
середніх віків та музеєзнавства
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

Боднаюк Б. М.

Підпис *Боднаюк Б. М.* засвідчую
Учений секретар Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
Сирявська Н.О.
" 20 " *лютого* 2013 р.

